

TARBIYASI OG'IR O'QUVCHILAR BILAN ISHLASHDA MAKTAB AMALIYOTCHI PSIXOLOGINING ROLI

Kurbanova Dame Sarsenbaevna

Qaroqalpogiston Respublikasi Xujayli tumani

39-sonli maktabning amaliyotchi psixologi

Annotatsiya: Ushbu maqolada tarbiyasi murakkab bo'lgan o'quvchilar bilan samarali ishlashda muvaffaqiyatga erishish uchun, avvalo, maktab psixologining o'quvchilarning oilaviy sharoitlari, ijtimoiy muhitlari, do'stlik munosabatlari va boshqa amaliy yondashuvlar haqida to'liq ma'lumotga ega bo'lishi zarurligi ta'kidlanadi.

Kalit so'zlar: psixolog, oilaviy muhit, nazorat, tarbiyasi murakkab bolalar.

Har qanday jamiyatning kelajakdagi rivojlanishini uning bilim va salohiyatga ega, zamonaviy ilm-fan va texnologiyalarni puxta o'zlashtirgan yosh avlod belgilaydi. Yoshlar – bu jamiyatning eng faol va energiyaga to'la qatlamidir. Ularning ijtimoiy hayotga bo'lgan ta'siri, rivojlanishdagi o'rni va global jarayonlarga qo'shadigan hissalari beqiyosdir. Hozirgi kunda dunyo aholisining taxminan 30 foizi yoshlar tashkil etmoqda, ularning katta qismini o'smirlar egallaydi. O'smirlar haqida to'g'ri va chuqur ma'lumotga ega bo'lish, ularning ehtiyojlari va psixologik xususiyatlarini hisobga olish yoshlar tarbiyasida muhim rol o'ynaydi.

O'smirlik davri 10-11 yoshdan 14-15 yoshgacha bo'lgan oraliqni qamrab oladi. Bu davrda o'smirlar o'zgacha fiziologik va psixologik o'zgarishlarga duch keladi. Hozirgi o'smirlar avlodining o'ziga xosligi, ularda jismoniy, aqliy ijtimoiy jihatdan tezroq rivojlanish, o'smirlik davrida psixologik o'sishning tezlashishi, yangi ijtimoiy qiziqishlar va qadriyatlar shakllanishi kabilardir. Shuningdek, bu davrda o'smirlar o'zlarini kattalar kabi tutishga intilishadi va o'z

va

layoqatlarini sinab ko'rish, do'stlar bilan o'zaro munosabatlarni mustahkamlashga harakat qiladilar. Shu bilan birga, o'smirlik davri ko'plab ichki ziddiyatlar, yangi hissiyotlar va tajribalarning yuzaga kelishi bilan ajralib turadi. Ushbu davrda xarakterning shakllanishi, turli maqsadlar sari intilish va ijtimoiy ko'nikmalar rivojlanadi. O'smirlar o'z hayotlariga katta umidlar bilan qarashadi, shu bilan birga, jamiyatning turli salbiy ko'rinishlariga – masalan, tajovuzkorlik, zararli odatlar, va qonunlarga zid harakatlar kabi holatlarga duch keladilar. Shu sababli, o'smirlar bilan ishlashda psixologlar va mutaxassislarning professional yondashuvlari, o'quvchilarning individual ehtiyojlarini hisobga olish, va oilaviy sharoitlarni chuqur o'rganish muhimdir. Bunday axloqning sababi va insonning o'ziga va atrofdagilarga zarar keltirishi bir nechta omillarga bog'liq bo'lishi mumkin. Bular orasida shaxsiy psixologik muammolar, oilaviy va ijtimoiy sharoitlar, travmalar, tarbiyasi yomon yoki yetarli darajada e'tibor berilmagan o'sish davrlaridagi o'zgartirishlar kabi omillar mavjud. Shuningdek, doimiy stress, xavotir, yoki tajovuzkorlikka nisbatan reaksiyalar ham shaxsni zararli odatlarga yoki asotsial xulq-atvorga olib kelishi mumkin.

Insonni qayta-qayta o'ziga yoki atrofdagilarga zarar keltirishga majburlovchi omillarni ko'rib chiqish kerak. Bu, ko'pincha, uning psixologik holati bilan bog'liq. Agar shaxs ichki ziddiyatlar, hissiy bo'shliqlar yoki o'zini anglashdagi muammolarni boshdan kechirsa, u zararli xulqlarni takrorlashga moyil bo'lishi mumkin. Shuningdek, o'zini ko'rsatishga intilish yoki boshqarishning etishmasligi ham insonning xulqini keskinlashtirishi mumkin. Bunday xulq-atvordan qanday qutilish mumkin? Avvalo, muammo yondashuvi ko'p hollarda psixologik yordam va oilaviy terapiya orqali amalga oshiriladi. Ijtimoiy sharoitlar, ta'lim muhitlari, o'smirlar va yoshlarning xavfsizligi va muvozanatli rivojlanishi uchun bir nechta ilg'or psixoterapevtik metodlar qo'llaniladi. Bu jarayonda o'z-o'zini anglash, ijtimoiy ko'nikmalarni rivojlantirish, hissiy va ijtimoiy yordam tizimlari muhim o'rin tutadi.

«Og'ishgan xulq», «tarbiyasi og'ir», «deviant» kabi atamalar, umuman olganda, jamiyat tomonidan qabul qilingan ijtimoiy me'yorlardan og'ishgan xulqlarni ta'riflashda ishlatiladi. Ushbu atamalarni ishlatish, ba'zan, noxush yoki salbiy ta'sir ko'rsatishi mumkin, chunki bu atamalar odamni stigmaga olib kelishi yoki jamiyatda izolyatsiyalashga olib chiqishi mumkin. Shu sababli, bu atamalarni qo'llashda ehtiyotkorlik va aniq diagnostika talab etiladi. Psixologik yoki ijtimoiy nuqtai nazardan, bunday xulq-atvorlarni aniq va adolatli tahlil qilish, ularning ildiz sabablarini aniqlash va muvozanatli yondashuvlarni topish muhimdir.

Addiktiv xulq-atvor (qaramlik) - muayyan odat yoki holatga bo'lgan qaramlikni bildiradi. Bu, masalan, psixotrop moddalar, internet, va boshqa zararli xulq-atvorlarga qaramlikni o'z ichiga oladi.

Asotsial xulq-atvor esa, jamiyatning odatdagi me'yorlariga zid bo'lgan, axloqiy va huquqiy jihatdan buzilgan harakatlar sifatida ifodalanadi. Bu, shuningdek, o'zini

ijtimoiy muhitdan chetlatish, depressiya yoki o'z joniga qasd qilish kabi noxush holatlar bilan namoyon bo'lishi mumkin.

Suitsidal xulq-atvor esa, shaxsning o'zini-o'zi o'ldirish niyati yoki harakati bilan bog'liq xulq-atvordir. Bu turdagi xulq atrofida chuqur psixologik muammolar, o'ziga bo'lgan ishonchning yo'qligi va hissiy ziddiyatlar mavjud bo'lishi mumkin.

Deviant xulq-atvor esa, ijtimoiy me'yorlardan og'ishgan, odatdagi xulqdan farq qiladigan xatti-harakatlar sifatida ta'riflanadi. Bunday xulqlar ko'pincha ijtimoiy muhitdan yiroqlashish, ziddiyatlar ziddiyatli qarorlar orqali o'zini namoyon qiladi. Ushbu muammolarni hal qilishda, avvalo, ularni chuqur tahlil qilish, shaxsning ichki va tashqi omillarini o'rganish, va to'g'ri psixologik yordam ko'rsatish muhimdir.

va

O'smirlar orasida deviant xulq-atvorning paydo bo'lishi, odatda, turli xil muammolar va ziddiyatlar bilan bog'liq. Quyidagi belgilarning mavjudligi o'smirlar orasidagi deviant xulq-atvorning shakllanishini ko'rsatadi:

- **Xis-hayajonli portlashlar:** O'smirlar o'z his-tuyg'ularini to'liq ifoda eta olmaydilar, bu esa ba'zan agressiv portlashlar yoki hissiy o'zgarishlarga olib keladi.
- **Kattalar bilan janjallar:** O'smirlar o'z mustaqilliklarini ko'rsatishga intiladilar, bu esa kattalar bilan o'zaro ziddiyatlarga sabab bo'ladi.
- **Kattalarning qoidalari yoki iltimoslarini mensimaslik yoki bajarishni rad etish:** O'smirlar jamiyatning belgilangan qoidalariga, ayniqsa kattalar tomonidan qo'yilgan qoidalarga nisbatan qarshilik ko'rsatadilar.

- **Boshqa odamlarni jo‘rttaga bezor qilish:** Ijtimoiy muhitda o‘z o‘rnini topishga intilayotgan o‘smirlar boshqalar bilan aloqalarida ham jismoniy yoki ma’naviy bezorilik ko‘rsatishlari mumkin.
- **O‘z xatolarida boshqa birovlarini ayblash:** O‘smirlar o‘z xatolarini tan olishdan qochib, har doim boshqalarni ayblashadi.
- **Jizzakilikning eng keskin darajasi:** O‘smirlarning xarakterida jizzakilik va tajovuzkorlikning kuchayishi mumkin, bu esa ularning xulq-atvoriga salbiy ta’sir ko‘rsatadi.
- **Badjaxllik, darg‘azablik, qasoskorlik, kek saqlash:** O‘smirlar o‘zining ichki hissiyotlarini boshqarishda qiyinchiliklarga duch kelib, bu xulq-atvorni ko‘rsatishlari mumkin.

Deviant xulq-atvorning shakllanishiga turli nazariyalar orqali yondashiladi. Ular orasida ikki asosiy qarash mavjud:

1. **Tabiiy-biologik qarash:** Bu yondashuvga ko‘ra, deviant xulq-atvor biologik omillarga bog‘liq. Genetik tuzilish, biohimik boshqarishning buzilishi, asab tizimi mexanizmlarining faoliyati va boshqa biologik omillar deviant xulq-atvorni shakllantiradi.
2. **Ijtimoiy-reduksion qarash:** Bu nazariyaga ko‘ra, deviant xulq-atvor faqat ijtimoiy va iqtisodiy omillar bilan bog‘liq. Ijtimoiy-iqtisodiy sharoitlar, oilaviy holat, yashash darajasi va jamiyatda o‘z o‘rnini topishga bo‘lgan intilish deviant xulq-atvorni yuzaga keltiradi.

Deviant xulq-atvorning shakllanishiga ta'sir qiluvchi omillar, asosan, tashqi (ijtimoiy va iqtisodiy) va ichki (psixologik) omillar sifatida ajratilishi mumkin. **Tashqi omillar** o'smirning ijtimoiy muhitidagi muammolar, misol uchun, ishsizlik, kam ta'minlangan hayot tarzi yoki jamiyatdagi o'ziga xos qatlamlar bilan bog'liq holatlar bo'lishi mumkin. **Ichki omillar** esa o'smirning psixologik holati, uning hissiy barqarorligi va ijtimoiy o'z-o'zini anglashdagi qiyinchiliklar bilan bog'liq.

O'smirlik davrining psixologik xususiyatlari ham deviant xulq-atvorning shakllanishiga katta ta'sir ko'rsatadi. O'smirlar bu davrda ko'plab ichki va tashqi ziddiyatlar bilan kurashadilar. Ularning mustaqillikka intilishi, o'z o'rnini topishga bo'lgan istagi va hissiy rivojlanishi ularni ba'zan nojo'ya xulq-atvorlarni qabul qilishga olib kelishi mumkin. Xususan, **oiladagi tarbiyaning noto'g'ri usullari** ham o'smirning deviant xulqini kuchaytirishi mumkin. Oila ichidagi konfliktlar, ota-ona bilan bo'lgan muloqotning yetarli emasligi yoki xatoliklar, o'smirning xavfsizlik va e'tibor izlashiga olib keladi. Bu holatlarda o'smirlar ko'pincha ko'chada o'ziga e'tibor qidira boshlaydilar. Shuningdek, o'smirlarning kattalarga nisbatan ishonchsizlik, tushunmovchilik va berahmlikni ko'rishlari ham deviant xulq-atvorni keltirib chiqaradi. O'smirlar, ba'zan, o'zlarini kattalar dunyosidan chetlatilgan, tushunilmagan deb his qiladilar va bu holat ularni ijtimoiy izolyatsiya qilish yoki zararli xulq-atvorlarni ko'rsatishga majbur qiladi.

O'smirlar va bolalar orasida yolg'izlik, ularning xulq-atvoridagi og'ishlarni keltirib chiqaruvchi muhim omillardan biri hisoblanadi. Yolg'izlik, o'zini boshqalar tomonidan tushunilmagan yoki e'tiborsiz qilingan hissiy holatlar, ularni shavqatsizlik, qo'pollik va tartibsizlikka olib kelishi mumkin. Bunday holatlarda o'smirlarning kattalar bilan bo'lgan munosabati yomonlashadi va ular o'zlarini tashqi dunyodan ajralgan, qabul qilinmagan his qiladilar. Mamlakatimiz psixolog olimlari tomonidan taqdim etilgan tarbiyaning buzilishi va xulqning og'ishiga ta'sir etuvchi omillar quyidagicha tasniflanadi:

Bunday holatlarda o'smirlarning kattalar bilan bo'lgan munosabati yomonlashadi va ular o'zlarini tashqi dunyodan ajralgan, qabul qilinmagan his qiladilar. Mamlakatimiz psixolog olimlari tomonidan taqdim etilgan tarbiyaning buzilishi va xulqning og'ishiga ta'sir etuvchi omillar quyidagicha tasniflanadi:

1. Ijtimoiy omillar:

- ✓ **Erkinlik va ijtimoiy tartibdan qochish:** O'smirlar o'zini ijtimoiy me'yorlar va qoidalardan ozod qilishga harakat qilishadi, bu esa tartibni buzish va ijtimoiy xulqni buzishga olib keladi.
- ✓ **Hissiy xotirjamlikni izlash:** Ular ko'pincha o'zini topish uchun sharoit yaratishadi, bu esa salbiy xulqlarni keltirib chiqarishi mumkin.
- ✓ **O'ziga past nazar bilan qarash, boshqalarga tobelik:** O'smirlar o'zlariga ishonchni yo'qotgan va o'zligini izlayotgan bo'lishi mumkin, bu esa ularni atrofdagi odamlar bilan yomon munosabatlarga olib keladi.
- ✓ **Moddiy kam ta'minlanganlikni his qilish:** Moddiy qiyinchiliklar, ota-onaning xulq-atvori yoki uy sharoitining yomonligi o'smirda o'zini past his qilish va ijtimoiy izolyatsiyaga olib kelishi mumkin.

2. Oilaviy omillar:

- ✓ **Ota-ona, o'qituvchi, kattalar va bolalar o'rtasidagi muloqotdagi muammolar:** Agar o'smirlar ota-onalari bilan samarali muloqot o'rnatmasa, bu ularning xulqiga salbiy ta'sir ko'rsatishi mumkin.

- ✓ **Diqqat e'tiborining yetishmasligi:** Ota-onalar yoki kattalar tomonidan bolalarga e'tiborning etishmasligi, ularni yolg'iz qoldirishi va o'zlarini tushunilmagan his qilishlariga olib kelishi mumkin.
- ✓ **Ota-onalar bilan farzandlar o'rtasidagi o'zaro tushunishning yo'qligi:** Ota-onalar bilan farzandlar orasida ikki tomonlama tushunish va muvofiqlikning yetishmasligi, oilaviy aloqalarning buzilishiga sabab bo'lishi mumkin.
- ✓ **Qo'pol muomala:** Ota-onalar yoki kattalar farzandlar bilan qo'pol muomalada bo'lishi, ularning ruhiyatiga salbiy ta'sir ko'rsatishi va deviant xulq-atvorni rivojlantirishi mumkin.

3. Shaxsiy omillar:

- ✓ **Tengdoshlar bilan muammolar:** O'smirlar ko'pincha tengdoshlarining fikriga ko'proq e'tibor beradilar. O'rtoqlari bilan ijtimoiy aloqalar o'smirlarning xulqiga katta ta'sir ko'rsatishi mumkin.
- ✓ **O'z-o'zini tushunmaslik:** O'smirlar o'ziga salbiy munosabatda bo'lishi va o'zlarini boshqalardan ajralgan his qilishlari mumkin.
- ✓ **Hayotiy yo'nalishlardagi orzu va havaslar:** O'smirlarning orzu va havaslari, ba'zan, haqiqatga mos kelmaydigan narsalar bilan bog'liq bo'lib, bu ularni noto'g'ri yo'lga boshlashi mumkin.
- ✓ **Ichki ruhiy yolg'izlik:** O'smirlar o'zlarini izolyatsiyalangan va tushunilmagan his qilganda, ruhiy muammolar paydo bo'lishi mumkin.
- ✓ **Baxtsizlikdan qiynalish:** Shaxsiy qiyinchiliklar va muvaffaqiyatsizliklar o'smirni xulqiy og'ishlarga olib kelishi mumkin.
- ✓ **Muammolardan havotirga tushish va irodasizlik:** O'smirlar ba'zan muammolarni hal qilishda o'zlarini kuchsiz his qilishi va irodasizlikni ko'rsatishi mumkin.

4. Fiziologik omillar:

- ✓ **Агрессивlik, jahldorlik, asabiylashish:** O'smirlarning psixologik va fiziologik o'zgarishlari, jismoniy va hissiy qiyinchiliklar ularni agressiv va tartibsiz xulq-atvorga olib kelishi mumkin.
- ✓ **Bolaning ko'p kasal bo'lishi:** Jismoniy sog'liq muammolari, o'smirning xulqiga ta'sir qilib, ularni ijtimoiy muhitdan chetlatishga olib kelishi mumkin.
- ✓ **Qo'zg'aluvchanlikning kuchayishi:** O'smirlar orasida qo'zg'aluvchanlik va harakatlarning kuchayishi, ularni ijtimoiy me'yorlardan og'ishgan xulqlarni ko'rsatishga majbur qilishi mumkin.
- ✓ **O'zini-o'zi boshqara olmaslik:** O'smirlar o'z his-tuyg'ularini va xulqlarini nazorat qila olmaydilar, bu esa ularni ijtimoiy me'yorlarga zid xulqlarga olib keladi.
- ✓ **O'zlashtirishda aqlan qolib ketish:** Ba'zi o'smirlar aqlan rivojlanishda orqada qolishadi va bu ularning xulqini buzishga sabab bo'lishi mumkin.
- ✓ **Aqlan zaiflashish:** Aqlan rivojlanishdagi zaifliklar, o'smirlarning jamiyatga moslashishini qiyinlashtiradi va deviant xulq-atvorning rivojlanishiga olib keladi.

Bu omillar bir-birini kuchaytirib, o'smirlarning xulqida buzilishlarni keltirib chiqarishi mumkin. Shuning uchun o'smirlarning ruhiy va ijtimoiy rivojlanishini qo'llab-quvvatlash, oilaviy va ijtimoiy muhitni yaxshilash, hamda psixologik yordam taqdim etish juda muhimdir.

Tarbiyasi og'ir o'smirlar haqidagi ta'rifda ularning ko'plab psixologik va ijtimoiy muammolarga duch kelishayotgani ta'kidlanadi. Bu o'smirlar jismoniy sog'lom bo'lishiga qaramay, ta'lim va tarbiya sohasida katta qiyinchiliklarga duch keladilar. Ularning xotira, tafakkur va tasavvur qobiliyatlari yetarlicha rivojlanmagan, bu esa o'qish va mehnat qilishni istamaslikka olib keladi. O'smirlar o'zlarini majbur qilishga qodir emaslar, ular tizimli va doimiy faoliyatlarga qiziqish ko'rsatmaydilar. Bu o'smirlar maktabda va jamiyatda intizomni buzishadi, o'qishni istashmaydi, o'qituvchilar, tengdoshlar va ota-onalar bilan nizolar yuzaga keladi. Ular maktabni tashlab ketishga, spirtli ichimliklar yoki giyohvand moddalarni iste'mol qilishga, va huquqbuzarliklarni sodir etishga moyil bo'lishadi. Bunday o'smirlarning pedagogik tarbiyasizligi jamiyatning o'zgarishlarga qarshi chora ko'rmasligi bilan izohlanadi.

Tarbiyasi og'ir o'smirlar bilan ishlashda psixologik yondashuvlar

Tarbiyasi og'ir o'smirlar bilan ishlashda quyidagi yondashuvlar va shartlar muhim hisoblanadi:

1. **Aloqa o'rnatish:** O'smir bilan mustahkam va ochiq aloqa o'rnatish, uning his-tuyg'ularini va ichki dunyosini tushunish, bu jarayonda muhimdir. O'smirning hissiy holatini va reaksiyalarini aniqlash, ular bilan samarali muloqotda bo'lish uchun zarur.
2. **Yaxshi o'zaro munosabatlar o'rnatish:** O'smir bilan do'stona, hurmatga asoslangan munosabatlarni shakllantirish, ularni qo'llab-quvvatlash va rag'batlantirish tarbiya jarayonida muvaffaqiyatga olib keladi.

3. **Reaktsiyalarni tushunish:** O‘smirning qiziqishlari, intilishlari, va kelajakdagi rejalari haqida bilib olish. Bu, o‘smirning nima istayotganini va qanday yondashuv bilan yordam berish kerakligini tushunishga yordam beradi.

4. **Pedagogik texnologiyalar:** A.B. Filonov tomonidan ishlab chiqilgan pedagogik texnologiyalar, kompleks yondashuvlar orqali o‘smirlarning xulq-atvorini boshqarish va ularni to‘g‘ri yo‘lga solishda yordam beradi. Bu metodlar o‘smirlarning guruh ichida yomon xulqlardan voz kechishiga yordam beradi.

Individik va guruh profilaktikasi

Psixologik va pedagogik yordamda individual yondashuvlar, ya’ni o‘smirning xususiyatlarini hisobga olib olib borish juda muhimdir. O‘smirning tarbiyasi og‘ir bo‘lganligi sababli, o‘quvchilarga muhimligini tushuntirish ijtimoiy normalarga moslashtirish uchun shaxsiy va guruh profilaktikasi amalga oshiriladi. Bu holatda, o‘smirlar birlarini qo‘llab-quvvatlab, yomon odatlardan saqlanishga o‘rgatish kerak.

ish

va

bir-

Xulq-atvorini shakllantirishda usullar:

1. **Taqdirlash va jazolash:** O‘smirning ijobiy xulqlarini mustahkamlash va salbiy xulqlardan saqlanish uchun taqdirlash va jazolash vositalaridan foydalanish zarur. Taqdirlash o‘smirni ijobiy xulqni o‘zida shakllantirishga undaydi, jazolash esa salbiy xulqlarga qarshi ehtiyotkorlikni kuchaytiradi.

2. **Adolatli jazolash:** Jazolashda adolatni saqlash, o'smirni kamsitmasdan, uning shaxsini hurmat qilgan holda amalga oshirilishi kerak. Jazolashning maqsadi o'smirning xatolarini tushunib yetishga va ularni to'g'ri yo'lga qaytarishga yordam berishdir.

Foydalaniladigan metodlar:

🔔 **Differensial yondashuv:** O'smirlarning yoshiga, jinsiga va individual xususiyatlariga qarab farqli yondashuvlarni ishlab chiqish. Bu metod yordamida o'smirlarning o'ziga xos ehtiyojlariga mos tarzda tarbiyaviy ish olib borish mumkin.

🔔 **Mintaqaviy xususiyatlar:** Tarbiyaviy tadbirlarni o'tkazishda, o'smirlarning yashash sharoitlari, ijtimoiy va madaniy vaziyatlarini hisobga olish zarur. Bu yordamida o'smirlar o'z atrof-muhitlarini tushunish va uning yomon ta'sirlaridan xoli bo'lishga o'rgatish mumkin.

Xulosa

Tarbiyasi og'ir bo'lgan bolalar bilan ishlashda samarali pedagogik va psixologik yordam ko'rsatish jamiyat uchun muhim. Bu bolalarning xulq-atvoridagi salbiy o'zgarishlar, ularni ijtimoiy normallarga moslashtirish, hayotdagi muvaffaqiyatga erishish uchun yuqorida sanab o'tilgan yondashuvlar va usullarni ishlatish zarur. Maktab, oila va jamiyatning hamkorligi orqali bu o'smirlarga to'g'ri yo'l ko'rsatish, ularning kelajagini yoritishda muhim ahamiyatga ega bo'ladi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. O'zbekiston Respublikasining Konstitusiyasi. - Toshkent: O'zbekiston, 2017. - 80 b.

2. O‘zbekiston Respublikasining “Yoshlarga oid davlat siyosati to‘g‘risida”gi Qonuni, 2016 yil 14 sentyabr. O‘zbekiston Respublikasi qonun hujjatlari to‘plami, 37- son, 426- modda
3. G. Shoumarov, B. Umarov, F. Akromova. Yoshlarda xulq ogishi va tarbiya buzilishining oldini olish bo‘yicha psixologik maslahatlar. Uslubiy qo‘llanma. T- 2015
4. N. G`. Komilova. Xulqi og‘ishgan bolalar psixologiyasi. O‘quv qo‘llanma. T.- 2007.
5. O. Qodirova, B. Parmonov Xulqi og‘ishgan bolalar psixologiyasi O‘quv-uslubiy majmua Andijon-2019..